

Éji látogatás.

— Hovhántszeán. —

Szobámhoz kötve tenger fájdalom
Nyilalja át megsebzett szívemet,
Kívül fagyos szél zuzza ablakom'
S mint vészthozó zavarja esőndemet...

Te gonosz vándor, te zord téli szél,
Ki hányod, dobod a hópelyheket,
Hadd halljam durva hangod mit beszél?
Keservet hoz nekem, vagy örömet?

Vajjon gyorsröptü szárnyain zaja,
Örömhirt hoz-e szép hazám felől,
Avagy az örmény fogoly bánata
Ad hangot kínos szenvedésiről!...

Vagy menekültél mint a mostoha
Szülött, s elűzve messze bujdosol,
Látván mint szenved örmények hona
Pogányoknak ostor-csapásától!...

Ha nyugodt tájnak lennél hirnöke,
Lágy fuvalommal jönnél csöndesen,
Am mint zugó viharnak zord szele
Csak fájdalmat hozol te én nekem!

Én vér-áztatta helyekről jövök,
Hol az örmény nép vérzik szüntelen,
Hol várva várnak kedvezőbb jövőt,
De mind hiába, — eredménytelen...

Én átrepültem gyászos tájakon,
Hol régi róm az újnak ad helyet,
Hol csak panasz zeng minden ajakon,
Kin gyötri ott a sebzett sziveket...

Hol a kereszt ellen kél — gyűlölet.
Ártatlanokkal telvék börtönök,
Önkénytől függ ott minden ítélet
S törvény sem védi az igaz hívőt.

Tavaszmosoly nincs rózsabokrokon,
Homály fedi a szép aranynapot,
Sötét, mély gyász ül minden homlokon
És várnak, várnak egy jobb korszakot!

Simay Gergely.

Örményország közéleté az első Bagratidák idejében. ¹⁾

— Befejező közlemény. —

Örményország a szó legteljesebb értelmében nemesi, aristocraticus ország volt. Kiváló tudósok állították, hogy a középkori Örményországban csakis nemesi és paraszt néposztály létezett ²⁾; városok, kereskedelem, szőlőművelés azonban nem állhattak fenn polgári osztály nélkül. Annyi tény, hogy a polgárságnak és parasztságnak jóformán semmi súlya nem volt a hatalmas nemesi családokkal szemben. A nemesi házak voltak a föld tulajdonosai s

¹⁾ H. Daghaszjan, Gründung des Bagratidenreiches durch Aschot Bagratuni. Berlin, 1893

²⁾ „Még a birodalom pusztulását is túlélte a népélet régi formája, a tiszta hűbéri állam, melyben a nemesség és jobbágyság mellett teljesen hiányzik a polgári osztály, minek folytán a városok, a váltakozó királyi székhelyek kivételével, minden jelentőséget nélkülöznek.“ Kiepert, Lehrbuch der alten Geographie. 78. §.

ebből szükségképpen folyt a többi osztályoknak szolgálai alárendeltsége. Alig szükséges mondanunk, hogy ama korszakban socialis mozgalmaknak még hírük-poruk sem volt. Mint gonosztságot és istentelenséget bélyegzi meg Katholikosz János az örmény paraszt lakósságnak a nemesség ellen való 916-ik évi felkelését.

Földművelés, állattenyésztés és szőlőtermelés voltak a népnek fő kereseti forrásai. Magának a királynak is számos juh- és marhanyája és szőlőskertje volt. I. Ásod még mint a „fejedelmek fejedelme“ szeván-i Mástocznak szőlőket adományozott Erivánban, Gárniban és más helyeken. Halálos ágyán is lovakkal, juh- és marhanyájjal ajándékozta meg az egyházat. Suphán Gergely a másenotzácz-i kolostornak egybek közt öt boltot adományozott Áni-ban s szőlőket Eghegiben és Erivánban.

Az örmény fejedelmi házak családi frigykötéseikhez épen oly kevés köze volt akkor is a szerelemnek, mint manapság Európa uralkodó családainak a házasságaihoz. A „fejedelmek fejedelme“ 862-ben, Vászpurágánból a leányának, Zsofiának völegényt hozott, a nélkül, hogy a leányt akár csak meg is kérdezte volna. Visszataszító jejenység volt s ma is az Örményország paraszt lakósságánál a házasságoknak túlságosan fiatal korban való kötése. A most említett völegény például alig tizennégy éves s máris özvegy volt 862-ben, a midőn második házasságra lépett. Az egyház a házasságot a harmadik rokonsági fokban eltiltotta.

A fejedelmi családok gyermekeit szigorúan vallásos szellemben nevelték. Sevadá Száhág, Gárdmáknak hatalmas fejedelme, gyermekeinek nevelőjeül kiváló tanárokat alkalmazott, a kik az egyház szolgálatában állottak. Árdzruni Gurgen könyv nélkül szavalja a zsoltárokat; I. Ásod fejedelem testvérét, Muséghet mint a bibliának és az ékes-szólás művészetének kitünő ismerőjét magasztalják.

Két kiváló női alakot ismerünk ebből a korszakból. Az egyik Ripszime, Vászpurágán fejedelemnője, a ki iránt tisztelettel voltak még a vad szaraczenek, Jussuf és Boghá is. A másik Susán (Zsuzsánna), a Bagratida Szémpád neje, a ki Abd-Almalik khalifa idejében (685—705.) élt. Hideg

téli időben az örmények Várdánákertnél, az Araxes mellett teljesen tönkre vertek egy arab sereget. A ki megmenekült az öldöklésből, azt az Araxes fagyos hullámai nyelték el. „Mintegy háromszázan segélyért könyörögve Susán fejedelemméhez menekültek. Szémpád Ásod fia üldözőbe vette őket s valamennyit le akarta mészárolni. Susán fejedelemmé azonban eléje ment s esdekléseivel és könyörgéseivel megtaltalmazta a szegény, sebekkel borított harcosok életét. Bekötözte sebeiket, gyógyította s ruházattal látta őket el. Majd a saját nyájából igavonó állatokat adott nekik s elküldte őket Abdl-Melik khalifához, a ki sok köszönettel s nagyszerű ajándékokkal viszonzta jószívűségét.“¹⁾

* * *

Ezekben adtuk vázlatos képét a Bagratuni Ásod által alapított birodalom szervezetének és életének. Ásod egyik legkiválóbb alakja a történelemnek s az örmény nemzet életében szerepelt államférfiak között talán a legnagyobb. A legcsekélyebb szemrehányás sem érheti őt azért, hogy alkotása oly rövid ideig maradt fenn.

Ásod halála után Ádérbeidsán helytartósága a sadjiták kezeibe került, a kik életcéljokul tüzték ki az uralom megszerzését egész Perzsia s lehetőleg Örményország fölött is s a khalifától független nagy birodalomnak az alapítását. Ehhez természetesen szükséges volt az örmény birodalom teljes megsemmisítése. Örményországnak elég gyöngye és tehetség nélkül való fejedelme volt, de ezek sorában is gyámoltalanságra nézve páratlanul áll Szémpád, I. Ásodnak a fia és utódja. Miután 894-ben a Thuch-folyó mellett megásta az apja hatalmának sírját, Örményországnak a nagy szerencsétlenségére és szégyenére, mint árnyékkirály, még a 913-ik évig uralkodott. Ha a sadjiták rabló hadjáratot intéztek Örményországba, hamarosan az ország másik végére sietett s mindaddig, míg az ellenség, miután a szerencsétlen országot kipusztította és felprédálta, vissza nem tért Ádérbeidsánba. Akkor aztán ismét visszatért Szémpád az országába s újra fejére tette a cserben hagyott s

¹⁾ Ghevond, V. 46. lap.

megalázott koronát. A nagytehetségű és tetterős Árdzruni Kákignak kecsegtető kilátást nyújtott Váspurágán trónjára, s fölsigázta a becsvágyát, úgy hogy Kákig végre is elhátározta, hogy szakít a gyámoltalan Szémpáddal s önmaga alapít új királyságot, a mely szándékát a sadjita Jussuf segítségével 908-ban meg is valósította.

Jussuf a következő évben Árdzruni Kákiggal szövetségbe megsemmisítő hadjáratot intézett Örményország ellen¹⁾. Szémpád újra elvonult északra, hogy ott várja be az ellenség visszavonulását. Ezúttal azonban szilárdul eltökélte Jussuf, hogy kézre fogja őt keríteni, a mi meg is történt. A 913-ik évben Erudsák várában kivégeztette őt. I. Ásod birodalmának ezzel vége szakadt; Örményország tehetetlenül vergődött a barbar győző lábainál.

Örményország romjain azonban egy fiatal ember vándorolt, a kiben megvolt a gyűlöletnek és a bosszúállásnak a tehetsége, egy vas erélyvel megáldott férfiú, a ki néhány hazafinak az élére állva, hősieks küzdelmekben ha nem is teljesen, de legnagyobb részében visszaállította nagyapjának szegyenletes rabigába dőlt birodalmát. Azonban nem volt államférfiú, hanem csak katona; nélkülözötte nagyapjának egyik jellemző tulajdonságát, a nagyok megnyerésének a tehetségét, a minek az volt a következtése, hogy a mit a vitéz katona nyert, az államférfiú ismét elvesztette. A főurak elleni hosszas küzdelmekben győző maradt ugyan s vas kezekkel igazta őket le. De a midőn Jussuf 922-ben ismét visszanyerte szabadságát, képtelennek érezte magát II. Ásod a harcznak tovább folytatására. Hallatlan sanyargatások által megtörve visszavonult Szeván szigetére s hódításainak nagy részét ismét feláldozta.

Utódai, függetlenségben a khalifáktól, az ország öröklött területére szorítottak. A birodalom belsejében, fejlődésnek indult művészet és tudomány; a sirák-i síkon fölépült az óriási Áni, leghatalmasabb emléke Örményország multjának. Feltűnt a béke korszaka; a Bagratidák kísérle-

²⁾ A sadjítákról I. DeFrémery, *Memoires sur la famille des Sadjites*. A két testvér közül az idősebb, Afsin 890-től 901-ig, az ifjabb, Jussuf, 901-től 927-ig uralkodott.

teket nem tettek többé I. Ásod birodalmának eredeti terjedelmében való visszaállítására. Sőt azt is összetett kezekkel nézték, hogy Nagy-Sziunikh fejedelme is elszakadt s külön kis királyságot alapított.

Midőn II. Kákig 1042-ben trónra lépett, csak egy fűlszigetből állott még a birodalma; az Árdzrunidák már két évdzieddel előbb átengedték Vászpurágánt — Kisázsziában nyert területi kárpótlás fejében — a byzanczi császároknak. Ily körülmények közt csak idő kérdése volt a Bagratidák országának az annexiója. Konstantin Monomachos byzanczi császárnak ármányai és fondorlatai az 1045-ik esztendőben ezt a kérdést is gyászos megoldáshoz jutatták.

Dr. Molnár Antal.

Örmény néprege a nagy Napoleonról.

Ide s tova egy század változatos eseményeinek vastag rétege borul a világverő nagy császár életéposzára, a nélkül, hogy a tüneményes alak nagyságából csak valamit is el tudna takarni. A varázs, mely a „petit caporal“ alakját körülveszi, még mindig tökéletes. Nagy büneinek sötét árnyékából vakító tündökléssel tör keresztül egy évszázadon lángelméjének fénye s a világ legkülönbözőbb részeiből visszhangzik száz év előtti lépéseinek hatalmas faja.

Ezeket a lépéseket a mi ázsiai véreink elég közelről hallhatták. Az egyiptomi dicsőség fénye átvilágított az előázsiai hegyeken s a minden balsikere mellett is grandiozus oroszországi hadjáratnak szintén mély benyomást kellett gyakorolni az Ararát lábainál, a honnan már akkor nagyon kíváncsian figyeltek arra, hogy mi történik a nagy czár birodalmában.

Ennek a benyomásnak emléke még ma is él. Dseráz Minász, a kiváló tudós, a ki 1865—1889-ig a keleti örmények ajkán élő népregék és legendák összegyűjtésével foglalkozott, egyik párizsi folyóiratban ¹⁾ nem régtett közzé egy örmény népregét, a mely I. Napoleonnak életét meséli el, a mint az az örmény nép hitében és fantáziájában él. Mint írja, az érdekes regét Konstantinápolyban jegyezte föl egy öreg örmény kereskedő elbeszélése után, a ki ugyan sem írni, sem olvasni nem tud, de szorgalmas látogatója a sztambuli korcsmáknak és kávéházaknak, a hol a keleti képzelem szívesen szövögeti mindenféle csodás történetek fonalát.

Az Európa egykori uráról szóló örmény néprege egész terjedelmében így hangzik:

„Panaporte (Bonaparte) Franciaországban született. Meghódította Egyiptomot, a melyet később az arabok magukhoz ragadtak megölve oly sok francia katonát, hogy ezek hulláinak halmaza magasabb volt egy minaretnél. Panaporte hős volt; az egész világot meghódította. Oroszországot is meg akarta hódítani. Megtámadta hétszáz ezer katonával, lovakkal és ágyúkkal. Az orosz tábornokok tanácskozássra gyűltek össze, de nem tudták, hogy miben állapodjanak meg. Egy örmény származású öreg tábornok, a ki Szibériából jött, a hova a czár szabad gondolkozása miatt száműzte, azt tanácsolta, hogy gyujtsák föl Péterpolt (Szent-Pétervár) és a többi városokat, s húzodjanak Oroszország mélyébe, hogy az ellenséget ilyen módon az éhség és a klímának szigorúsága kényszerítse a visszavonulásra. A tábornokok mindannyian hozzájárultak ehhez a tervhez, s őt bizták meg annak kivitelével.

Mikor Panaporte meglátta az elhamvasztott üres városokat, elsodálkozott az ügyes ötleten s így szólt környezetéhez.

— Nem tudom elhinni, hogy az orosz parasztoktól származna ez a kitünő hadi fogás. Ezt valamelyik öreg örménynek kellett kieszelni, azt gondolom.

¹⁾ Minaz Tchéraz, Napoleon Bonaparte dans les légendes arméniennes. Revue des Revues. 1899. 514. l.

A francia sereg csak nyomult előre a nélkül, hogy egyetlen orosz katonára akadt volna. Nagy elhagyatottság uralkodott mindenütt. S a tél mind jobban közeledett; hogy lehessen ezt átélni olyan országban, a hol bár egy ereszt se mutatkozik sehhol.

Panaportennek volt egy nagy köpenyeg; ezt vette magára minden este és merően vizsgálta a csillagokat, hogy megtudhassa az időjárás változásait. Annyit nézte a csillagokat, a míg kancsalszemüvé lett. Egy napon még az est beállta előtt kérte nagy köpenyegét s hamar beleburkolódott; tudta, hogy csakhamar havazni fog. S a havazás valóban meg is kezdődött s hozzá oly erővel, hogy a hadseregben minden érintkezés megszűnt s még élelemtől gondoskodni is lehetetlen volt. Panaporté csapatai annyira voltak, hogy saját lovaikat kellett megenniök. Sokan fölnyitották lovaik hasát s beléguggoltak, hogy egy kissé fölmelegedjenek.

A csapatok nagy részének elpusztulása után az öreg tábornok bekerítette a mi még megmaradt a francia seregből s a föld leghatalmasabb királyát Panaportét foglyává tette.

A czár az öreg örmény tábornokot meg akarta jutalmazni, kegyelmet adva neki s elhalmozva őt kitüntetéseivel, azonban az elítélt mindent visszautasított s visszament meghalni Sziberiába, hogy eleget tegyen uralkodója régebbi elhatározásának.

Ennek parancsára Panaportét tüzes vassal megvakították. Egy palotába vitték, hogy mint fogoly ott maradjon haláláig. Két orosz katona állott őrt ajtajánál.

Csakhogy Panaporté nagyon merész és rendkívül ügyes ember volt. Egy napon azt mondta az őrt álló katonáknak, hogy közeledni érzi halálát s kérte őket, hogy keresnének egy lelkiatyát, a kinek meggyónhasson és a ki megáldoztassa. Az örök hívtak is egy papát s egyedül hagyták a fogolylyal, rájuk zárva az ajtót. Panaporté, a ki katolikus volt, megfojtotta a papát s magára kapva ennek a papi öltözékét, elszökött a palotából s bárha vak volt, eljutott Angliába, a hol aztán később meg is halt. Vég-

rendeletében ezt a tanácsot adta: ha az ellenség Orosz-országot meg akarja támadni, ezt ne a Baltitenger felől tegye, mert itt nem lehet győzelmet aratnia, hanem a Feketetenger felé kerüljön. Ezt a tanácsot követték is a krími háború idején.“

E. L.

H o z z á d.

— Sáházizján. —

Édes eszményem,
A mint távozáál,
Szegény szívemben
Mély sebet hagyál.

Hiába szól a
Szép fülemile, —
Bájos dala
Nem hat lelkemre.

Azt hittem, hogy te
Vagy boldogságom;
Éltem reménye
E nagy világon.

Nappal rendesen
Kicsiny szobámba'
Sirok csendesén;
Senki sem hallja.

És ha jön az est,
Kerül az álom,
Lelkem hozzád esd;
Sohaj kél számon:

Haja hullámos,
Szeme igéző,
Termete csábos;
Földi angyal ő.

Lángoló szívem
Utánnad eped;
És szerelmesen
Említi neved.

Oh a kegyetlen!
Engem ámitott:
Mást szeret; s nekem
Készít koporsót.

Horváth Ármin.

A kiköltözés kezdete Szurmáli kerületben.

Annyi örmény költözött ki és költözik ki még napjainkban is az ősi hazából Konstantinápoly, Kaukasia és Amerika felé, hogy elmondhatjuk: „Török-örményország üressé lett.“ A kiköltözés okát a falusi ember mostoha közgazdasági helyzetében kell keresni. A nép, mely vagy nem képes földjét megművelni, vagy terményét kivinni, lassan-lassan megszegényedik — csak egy módot ismer a szabadulásra: kiköltözik. Ott hagyják a honi földet, házaikat és mennek Kaukásiába, Amerikába, olyan világ-részbe, melynek nevét is alig tudják kimondani és melyről mesével határos dolgokat hallottak; hallották, hogy ott fölötté sok a föld, könnyen gazdagszik az ember...

A kiköltözésnek ezen szomorú képe mutatkozik az orosz örmények között is. Kándzág, Sámách és Náchicséván falvaiból már rég költöznek ki tömegesen a fővárosok felé. Most Szurmáli kerületből kezdenek kiköltözni. Még 1888-ban hagyta ott néhány család a tiszta hegyi levegőt és az egészséges vizet és elment Bátumba munkát keresni. Az úton ismerőssel találkoznak.

— Miért hagyjátok el hazátokat?

— Mit csináljunk? Munkánk nincs, a családtagok éheznek; kell valami módon fentartásukról gondoskódnunk.

És e módot a kiköltözésben keresik.

A múlt évben több ifjú Iktir és ennek közelében levő falvából ott hagyván családot, házi tűzhelyt, földet... Tiflisbe, Bákú-, Bátumba mentek dolgozni.

A kiköltözés, melynek semmi fényoldala nincs, csak nehézségekkel jár. Elhagyván házát, családját idegen földre távozik az örmény, ki itt sem az uralkodó nyelvet nem bírja, sem a helyi viszonyokat nem ismeri. Csak nyomorog, kínlódik.

Az igaz, hogy Szurmáli határaiban kevés a termő föld a lakossághoz képest és a nép igen mostoha anyagi

körülmények közt él, nyög az adósság terhe alatt; de azért a kétségbeesett nép azonnal ne ragadja kezébe a vándorbotot, hanem változtasson a rendszeren, mit eddig a földművelő követett és látni fogja, hogy a föld biztos jövedelmi forrás.

A »Méság« után örményből

Sz. K.

SZAMOSÚJVÁR VÁROS

MONOGRÁFIÁJA

Irta: Szongott Kristóf.

(Hetedik folytatás.)

IV. Cikkely.

III. Károly kora.

(1711—1740).

1. Fejezet. *Diploma-tervezet és privilegium.*

III. Károly.

Az udvari hadi tanács 1712. ápril 16-án átír Erdély katonai kormányzójához Stainwilléhez, hogy a Szamosújvárt letelepedett köztudomás szerint katolikus örmények számára („Gleichfalls sollen auch die notorie catolisch Armenier und zwar zu Samosujvár untergebracht“) készítsen egy diploma-tervezetet (das Proiect eines Diplomatis) a bulgároknak adott diploma mintájára és terjeszse azt fel legfelsőbb

kézjeggyel való ellátás végett (höchster Signatur).

Egy évvel később ugyancsak a hadi tanács az udvari kamarához ezeket írja: „Inclytæ Camerae Caesareo Aulicæ ad ipsius insinuandum de 10-ma elapsi modo mensis Maji prætensam a Domino Episcopo Armeno super nova Colonia pro fundanda natione Armena in Transilvania extruenda (Szamosújvár város alapja ekkor már le volt rakva és ha mégis a hadi tanács „fundanda“ és „extruenda nova Colonia“-ról szól, ezen szavak alatt derék püspökünk azon nagyszerű tervét kell érteni, mely az 1700-ban épült kis Szamosújvár város határai közé akarta telepíteni az összes hazai örménységet; de mivel az erzsébetvárosi örmények mindent elkövettek, hogy a király ne járuljon hozzá bele-

egyezésével a nagyratörő szándék kiviteléhez — a szép jövővel kecsegtető korszakos terv dugába dőlt), benigni Diplomatis Caesareo Regii expeditionem continens hisce in genuinis paribus peramice communicari quod hac de materia Generalis armorum Caesareorum in dicto Transilvaniae Principatu Commendans Dominus Generalis Equitatus Comes de Steinwille (a kormányzó a Stein-t nem ei-vel, hanem ai-vel irta) recenter huc transcripsit interim tamen nihilominus Consilium hoc Aulae Bellicum ad conferendum eatenus quo tempore Domino Praesidi Inclytae Camera Caesareo Aulicae libuerit semper quoque paratum esse. Quod ceteroquin Eidem insimul ad quavis alia grati officii studia promptum manet Viennae 3 junii 1713. Ex consilio Bellico.“

A kormányzó Stainwille Déván 1715. aug. 2-án kelt és városunkhoz küldött iratában (a megszólítás: „Edele und wohlachtbare sonders geehrte und liebe Herren“) azt mondja, hogy küldjön a város Bécsbe szorgalmazót (Expresser), ki sürgesse meg a diploma kiállítását („Ihre Sach sollicitirn.“)

A „communitas Armenorum Szamosújváriensis“ kéri 1720-ban Haan János Ignácot — ki kormányzszéki tanácsos és a királyi birtokok főigazgatója volt, — hogy sürgesse meg a „diploma“ és „privilegium“ leküldését és eszközöljön a város számára engedélyt arra, hogy templomot¹⁾ építhessünk.

Kornis Zsigmond kormányzó 1720. jún. 3-án ezeket írta: „Mivel a szamosújvári örmények az eő Felsege kegyelmességéből az fen megirt városban megtelepedvén, az Biróság esküdtekkal edgyütt közöttük felállított; azért a kinek mi praetensiója vagyon valamelyik ellen közülök, elsöbben a megirt birájakat esküdtjeivel edgyütt találja meg.“

B. Kászoni Bornemissza János Bécsből 1720. nov. 13-án ezeket írta főbiránknak: „Vettem Kegyelmetek nekem irt levelét; igen jól és helyesen cselekszi Kegyelmetek, hogy privilegium kiserzéséről gondoskodik, mivel minden communitás incolumitássának az a lelke és megmaradásának fundamentuma; melyet kész lettem volna eddig

¹⁾ Egy kis templomunk volt; itt nagy templomot kell érteni.

is expediálni, a mint néhai mélt. püspök Oxendius urammal ezen felséges udvarban conveniáltunk volt nagyobbára, ha az eő Kegyelme halála után Déváról feljött Bolgár franciskánus ellene nem mondott volna azoknak is, az mik feljebb említett püspök urammal elvégezve voltak: nem kétlem pedig eő Kegyelme leküldötte volt kegyelme-teknek az privilegium conceptusát, ha azért kegyelme-teknek kedve van a szerint hozzá, engem tudósítson vagy levele által, vagy pedig jövén gyakran kegyelme-tek közül ide fel emberek, bizza azokra, én jó szível kívánok kegyelme-teknek szolgálni, az mikben conscientiam és tisztí kötelességem sérelme nélkül lehet. Ajánlom ezzel Istennek oltalmába kegyelme-tek.

2. Fejezet. A beszterczei örmények Szamosújvárra menekülnek.

A szamosújvári Szt-Ferencz-rendi zárdának „Historia domus“-a azt mondja, hogy a beköltözött örmények közül „a nemesség azon része, mely elsőbbségben különbözött a többiektől s mely nem vált el a püspöktől, — a klerussal, tisztviselőkkel és a világiakkal együtt Beszterczén telepedett le, hol pénzen vettek maguknak szállásokat“¹⁾. Lehet gondolni, hogy milyen nagy árt követeltek a szászok az örményektől az átengedett szállásokért! („...hospitia ipsi praetio conducta concedebantur“). Az örmények itt külön városrészben laktak; külön birájok és tanácsuk volt: szóval külön hatóságot képeztek. Itt lakott püspökjük: Zilifdár oghlu Minász is; ennek halála után utóda Verzereskul is itt tartozkodott bizonyos ideig.

Alig szilárdultak meg: a kereskedők árúczikkeikkel bejárták az országot, sőt kimennek külföldre is. Vagyonuk gyarapodik. De reájuk törnek a tatárok, kik a radnai szoroson jöttek be. Ingó vagyonuk nagy részét elrabolják, püspöküket (Verzereskul) pedig magukkal fogságba viszik²⁾. — Ekkor egy-két örmény a hazáért vérét is ontja. A mar-

¹⁾ L. Szongott, Szamosújvár, a magyar-örmény metropolisz. 19. lap.

²⁾ Cserei Mihály is tesz történelmi művében erről a szomorú esetről említést.

taloczkok eltakarodása után ismét munkához láttak. Püspökük kiszabadult. Isten áldása volt munkájokon. A siker követte: vagyonuk megtizsereződött. Jólétben éltek, fényes házat tartottak, czifra ruhát viseltek. Azonban a szászok irigy szemmel nézték növekedő jólétüket, folyton gyarapodó vagyonukat; aztán attól is tartottak, hogy idővel még jobban megvagyonosodván, a hatalom, az uralom kezökbe kerülhet. Azért elhatározták, hogy kiüzik őket — Beszterczéről. De gonosz elhatározásukat mindjárt nem hajthatták végre: a csalfa látszatért ürügyre is volt szükség. Addig pedig az embertelen, igazságtalan, kegyetlen, barbár tervet nagy titokban tartották. A reájuk nézve kedvező, de egyszersmind pokoli tervüket is elpalástoló alkalom nem-sokára kínálkozott is: az örmények között, kik a „Fa-útczá“-ban (Holzgasse) laktak, „betegségben“ egymásután négyen meghaltak. Ennyi elég volt! Mert sátán sugalta határozatukat, melylyel oly mélyen titkolódtak, azonnal kihirdették: „Örmény e város falai között huszonnégy óránál tovább nem lakhatik!“ És vajjon miért szabtak a kiköltözésre ilyen rövid határidőt? Mert jól tudták azt, hogy ennyi idő alatt házaikat (egy utczá) el nem adhatják, követeléseiteket be nem hajthatják, kikölcsönzött pénzeiket be nem gyűjthetik; butoraikat, házieszközeiket, a gabonát... el nem szállíthatják. Tehát nem állítólagos „ragályos (?) betegség“ miatt üzettek ki az örmények, hanem azért, mivel zsebeik, melyek duzzadtak a vagyontól, — nagyon is egészségesek voltak. A kenyéririgység el nem vehette tőlük az ingó vagyont — mit magukkal hoztak, — hát elvette eladatlan házaikat, és kezet tett mind arra, mi azokban maradt.

Midőn a felsőbb hatóság Besztercze városát ezen embertelen tetteért kérdőre vonta, a város egy bizonyítványt mutatott elő, mit a Mettersdorfban állomásozott német katonaság állított ki a város számára. Ezen Mettersdorfban 1712. decz. 4-én kelt és egy őrnagy s négy kapitány által aláírt bizonyítvány, melynek másolata kezeim közt van, a szászok malmára hajtja a vizet, midőn állítja, hogy az örmények között „betegség uralkodott“ — és ezért üzettek ki. De kérdem, vidéki emberek tudhatták-e azt, mi a

városban történt akkor, midőn még a városok közt sem volt postaközlekedés? És laikusok (járatlan, avatlan) mondhatnak elfogadható véleményt egészségügyi kérdésben? És ha történetesen nem volt — pedig nem hiszem, hogy ne lett volna — orvos a városban, miért nem állítottak maguk számára városi, de nem érdekelt polgárok pl. magyarok által bizonyítványt. Ott lakott közöttük a derék Herszényi: ez a becsületes magyar nemes; miért nem kérték fel ezt, hogy hitelesség kedvéért írja alá a bizonyítványt? Ha betegség uralkodott volna az örmények között, szekereket nem adtak volna a költöző örményeknek; mert a szekeresek visszavihetik a „ragályt.“ De mivel drágás-drága pénzért adtak szekereket: következik, hogy „betegség“ nem uralkodott az örmények között. Legtöbbet kapott a főbíró a maga szekereért: jól csengett az arany! A szekeresek közül senki sem betegedett meg; és az ide menekült száz örmény család be nem hurczolta a betegséget Szamosújvár falai közé. A szászoknak csak az örmények vagyonára fájt a foguk... és mihelyt megkapták az elmulasztó írt (ház, butor, gabona...), elmúlt a fogfájás. Ezért nem fordultak igazi orvoshoz; mert lelkiismeretes orvos — letett esküjéhez képest — ilyen vényt nem rendelhetett...

A szóhagyomány így adja elő ezen elköltözés szomorú esetét: Irigyelték a szászok az örmények növekedő vagyonát; azért elhatározták, hogy megtámadván őket, vagy leölik, vagy kikergetik. De eltiltották — szigorú büntetés terhe alatt — a határozat nyilvánosítását. Azonban, a mit többen tudnak, már nem titok. Így történt a jelen esetben is! Volt egy szász ifjúnak örmény leány szeretője. Az meglátogatja kedvesét és így szól hozzá: „Sajnálom az életedet. Holnap estve a szászok megtámadják az örményeket; azért, ha lehet menekülj egyedül; de ha nem, szüleiddel. Különben erről ne szóljatok senkinek, mert...“ A leány megmondotta a szülőknek és ezek elmondották a többi örményeknek, kik azonnal megtették az előkészületeket a — harcra. A többek között elővették az erős, hosszú sátorfa-rudakat. A támadó szászok meg is jelentek; az örmények készen várták. Erre kezdetét vette az erős

útczai harc. A lakásokba be nem törhettek, mert minden bejárat el volt torlaszolva. Bent csak az öregek és gyermekek maradtak, a többi kinn állott őrt. Most a vitézek legvitézebbikének ezen vezényszavára: Gédreczkehkh, zárgeczkehkh dëghák!“ (Vágjatok, üssetek fiúk!) erős rohamot intéznek a szászok ellen: ütésre ütés következik. Az örmény asszonyok, leányok kötényeikből köveket szórtak az ellenségre: úgy hullott a kő, mint a zápor. Rövid idő múlva nemcsak elfutottak a szászok, de sőt közülök néhányan holtteste fedte az ott hagyott csatatért... Erre azonnal azt határozták az örmények, hogy Szamosújvárra jönek. Az elhatározást rögtön tett is követte. Befogattak és tüstént útra keltek. Csak életüket mentették meg; ingó vagyonukból pedig annyit hoztak el, mennyi zsebeikben és szekereikben elfért; a többi: ház, butor... minden ott maradt.

Alig érkeztek Szamosújvárra, közülök egy küldöttség felment Bécsbe a királyhoz. A küldöttség nemcsak híven elmondott mindent, de sőt az útczai harc következményeiért is kegyelmet kért az igazságos uralkodótól. Mire a jó király: „Ti csak védekeztetek és ha a támadó életével lakol, ez nem emberölés. Ezt tanítja a vallástan is. Azért az őszintén elmondott esetért semmi bántódásotok sem lesz. Menjetek új otthonotokba, ott csendesebb napokat fogtok élni. Szolgálatok a trónt ezután is híven!“ *)

Az örmény küldöttek Bécsben meglátogatták ott tartozkodó főpásztorukat: Verzereskul Oxendiust, kinek elpanaszolták a szerencsétlen eset részleteit is. Erre a püspök Besztercze város főbirájához a következő levelet intézte:

Nagytekintetű és tekintetes úr!

Hallottam Izraelnek Egyiptomból való kimenetelét és hallom az örmény népét Beszterczéről: mind a két nép nyomorúságos-terhes helyről távozott, azért örvendezve fogom énekelni a kimenetelre vonatkozó zsolnárt. De szomorú a dologban először az, hogy rövid idő jelöltetett ki ezen

*) Ezt az elbeszélést (hagyomány) G á b r u s Z a c h a r tanártól hallottam. Gábrus, ki a múlt század végén (1795. áug 18-án) született, nagy-apját még ismerte; nagy-apja pedig egyike volt a besztercei menekülteknek... és így valószínű, hogy elbeszélő nagyatyjától hallhatta az itt elmondott hagyományt.

népnek (a kimenetelre) t. i. huszonnégy óra, mely alatt a legszigorúbb büntetés mellett kénytelen volt kimenni és azért nagyrészből saját lakásaikban kellett hagyniok butoraiakat; de kölcsönadott pénzeiket sem szedhették be sem polgártársaiktól (Besztercze többi lakosaitól), sem a város jobbágyaitól; másodsor, hogy a pestis ürügye, mely (az örménységet) eltávozásra kényszeríté, a fentartásnak és családjaik eltartásának nehéz helyzetét idézte elő. Vajjon ezt a tettet jónak vagy gonosznak mondom? Fentartom ítéletemet, úgy is Isten a legigazságosabb bíró, de egyszersmind a legszigorúbb oltalmazó, Ki megfizet mindenkinek tettei szerint: és büntet a nemzedékekig. Ő az, Ki az embereket tetteik szerint itéli el: megjutalmazta a jót és megbünteti a gonoszt; következőleg: ki a milyen mértékkel mért embertársának, olyannal fognak neki is mérni; (felfogásunk közt) legfőlebb annyi különbség, hogy visszaméretik nemcsak a teljes, hanem a hiányos mérték is.

Arról semmiképpen sem gondoskodhattam, hogy t. i. többé egyetlen örmény láb se tapossa annak a városnak határát; mert minden bizonynyal a jónak¹⁾ csak ezután mutatkozó szeretetéből — ha Isten megengedi — létesült a gyűlölet által az, a mi után a szeretet csak vágyakodott, de a mit eddig nem valósíthatott meg. Ezt a sebet begyógyítja az Isten, csak népem legyen épségben, és — a mint nekem írják — ép is. Mégis reméllem, hogy az Istenség cselekedte ezt így azért, hogy ez a nép megszabaduljon a talán bekövetkezendő igazi pestistől.

Egyúttal az örményeknek saját lakásaikban hagyott holmijait és kölcsönadott pénzeiket gondviselésére bízom.

A tapasztalt és tekintetes uraknak

Bécs 1712 október 22.

Krisztusban elkötelezett szolgája
Az örmények püspöke.

¹⁾ A „jó“ alatt Szamosújvár városát és a „szeretet“ alatt magát a püspököt kell érteni. Az egész mondat tehát, melynek értelme el van burkolva, ezt jelenti: „Ha a gyűlölet ki nem kergeti, még most se jöttek volna a beszterczei örmények Szamos-“

U. i. Csodálatos, hogy ha az örmények pestisesek voltak, akkor hogyan lehettek a pestisesek szekeresei és a pestisesek lakásai biztosíték-záloga nélkül?

(A hátlapon:) Nagytekingtetű és tekintetes Klain János urnak, Besztercze királyi város főbirájának. Beszterczén.

Azok kedvéért kik élvezettel olvassák a szép latin irályt, itt közlöm szó szerint tudós püspökünk levelének latin szöveget is:

Perillustris et Amplissime Domine!

Audivi Exitum¹⁾ Israel de Egipto, audio et Armeni populi Bistratio: utriusque populi de loco duro²⁾; ideo gaudens cantabo psalmum in exitu; tristis tamen 1-^o quia breve spatium assignatum sit ipsi 24 nempe horarum, quo sub extremis³⁾ poenis coactus debuerit exire maiori ex parte in suis hospitiiis relinquens utensilia⁴⁾ domestica, nec debita seu a civibus, seu a subditis Civitatis exigere potuit. 2-^o quod pestilentiae praetextu sit coactus abire unde difficultas subsistendi et familias suas sustentandi emersit: quod factum pie-ne an impie dixerim? suspendo Iudicium: Deus est Iustissimus iudex simul et seuerissimus vindex,⁵⁾ qui distribuit unicuique iuxta opera sua: et punit usque ad generationes, uti et praemiatur facta hominum: uel

újvárra, hol sokkal jobb dolguk lesz, és hova én rég hívom őket.^a — Boldog emlékü püspökünk, kinek nagyratörő tervei voltak, a már megalakult kis Szamosújvárból nagy várost akart csinálni: ide akarta telepíteni a hazai összes örményeket.

¹⁾ Ezen oklevél is tanuskodik arról, hogy milyen szépen irt és beszélt Verzereskul — latinul. Az exitus a kimenetel-en kívül végveszélyt is jelent, tehát az exitus szót használja; mert evvel ki akarja fejezni azt, hogy onnan jöttek ki, hol veszedelem környezte őket.

²⁾ Durus, a, um jelentései: 1. kellemetlen; 2. irgalmatlan, kegyetlen, durva; 3. nyomorúságos, terhes, bajos, nehéz.

³⁾ Az extremus első jelentése: utolsó. Ebből látszik, hogy — habár külön hatóságot képeztek Beszterczén az örmények — máskor is alkalmaztak az örmények ellen a szászok jogtalanul büntetést. A püspök pedig ott lakott (Beszterczén) közöttük; tehát jól ismerte a viszonyokat.

⁴⁾ Utensilia, ium 1. házi eszközök, butor; 2. szerszám; 3. élelem, tehát g a b o n a is. Utensilia, quibus aut alitur hominum genus, aut etiam excolitur. Cicero.

⁵⁾ A vindex szót nem boszuló-val, hanem oltalmazóval fordítom.

maxime in eo, in quo quis peccat, uel bene operatur in eo et punit et praemiatur: restitutus eadem mensura, qua quis suo proximo mensus est: hac tamen differentia quod remetiatur mensura conferta et agitata.

Hoc nulli modo procurabam ne scilicet pes Armenus ullus premat limen istius Civitatis et ex Amore boni nempe emergentis Deo autem permittente factum est per odium, quod Amor desiderabat et non poterat; hoc vulnus vendicabit Deus, dummodo populus meus sanus sit et est (ut mihi scribitur¹). Spero tamen id Divinitus factum, ut is populus per Dei providentiam sub ficto pestilentiae eoque inani¹) solum nomine a ventura forsitan reali praeseruetur pestilentia.

Recommendo interim res Armenorum derelictas in suis hospitibus eorumque debita et maneo

Peritiss. et Ampliss.

Dominationibus Obligatissimus in Christo Seruus

Viennae 1712

Episcopus Armenorum.

22 8bris

P. S. qua via vectores pestilentorum sine cautela sunt nec pestilentorum hospitia, si Armeni pestilenti fuere, mirum!

A hátlapon:

Perillustri et Amplissimo Domino Domino Joanni
Klain Regiae Civitatis Bistricz Iudici Primario

Bistriciy.²)

Megkapta a főbiró a püspök ezen levelét, el is olvasta, de semmit sem tett az örmények érdekében. Gondolta: jó, hogy megszabadultunk töletek...

¹) Inanis, e 3. helytelen; 4. felfuvalkodott (felfujt, nagyított); 5. alacsony, gaz, semmirevaló, semmirekellő. (L. Márton József, Lexicon trilingve, pars prima, pagina 1416).

²) Ezt a fontos oklevelet a besztercei levéltárból kaptam. Eránosz Ferencz volt kedves tanítványom (jelenleg megyei főszámvévő Besztercén) közvetítésével dr. Berger gymn. tanár szívessége küldötte, ki most rendezi Beszterce városának levéltárát

3. Fejezet. A felsőbbség által eszközölt összeírás.

1716-ban összeíratott „111 örmény telek (ezeken kívül kettő most épül és egy lakatlan) 130 férfi lakóssal; azonban az említett számba (111) bele vannak értve az özvegyek is, mint családfők. Volt ekkor itt egy plebános két káplánnal és két kántorral; egy bíró, 3 csizmadia, 22 timár, 2 szücs, 5 takács, 1 mészáros, 1 koresmáros, 1 halász, 5 napszámos, 3 szolga, 1 barompásztor, 11 elszegényedett kereskedő, 51 jómodú kereskedő, kik a következő családoknak voltak a fejei: Placsintár, Gorove, Szücs, (Thukcschi) Jakab, Tódor, Gergely, Nikolaj (Nikulá = Miklós), András, Simon (Simai), János (Hánko, Hánkovies), Dániel, Pap, Lukács, Miklós, Bogdán (Ászvádur), Maradik, Márton, Korbuly, Kirkos, Kiriszte (Keresztes), Drágomán, Csercesel, Izsák és Mikola; valamint 8 foglalkozást nem üző özvegy és 11 koldus.“ (Et. L. II. 1/2 45 P.)

Ezen hivatalos összeíráshoz, melynek forrása idézve van, helyreigazító megjegyzéseket kell fűznöm. Előbb a nevekről szólok. A „Thukcschi“ nevű család akkor még nem nevezte magát „Szücs“-nek; sem a Der-Kirkor-ján (= Alexa) család nem élt akkor még a magyar Pap névvel; a Derder család sem használta még akkor a Pap nevet. Habár a Mikola egyjelentésű a Nikolá névvel, mégis a Nikulá család ezen ága soha sem használta a Mikola nevet, hanem később családnevét Miklós, Miklósi-ra magyarosította. — Ezt az összeírást nem örmény csinálta, hanem az adókinestár egy kiküldött becsületes hivatalnok, ki így szólott apáinkhoz: „Eddig a Companiára vettetett ki az adóösszeg, mit Önök méltányosan osztottak ki magok között; ezután a családokra rójjuk ki az adót. Azért azt tanácslom Önöknek, hogy ne valljanak a valóságnak megfelelően, hanem mondjanak kevesebbet. Ha követésre találnak szavaim, Önök lelkiismeretüket nem sértik meg; mert abból, mit a menekülés roncsaiból megmenthettek, költöttek eleget telekre, házépítésre. De még butorra, felszerelésre és sok mindenre van szükségük. Azonban tanács-adásommal a kincstárt sem károsítom meg, sőt az ország érdekében cselekszem. Nehány forinttal kevesebb lesz egypár évig, míg önök meg-

szilárdulnak és munkához látnak — az ország jövedelme; de idővel busásan visszatérül az. Elpusztult országunknak értelmes, művelt, vagyonos emberekre van szüksége: ilyeneket nyert Erdély Önökben. Ha most mi Önöket elviselhetlen nagy adóval terheljük, nemcsak az adóalapot fogyasztjuk, hanem (nem-akarva) előidézhetjük azt a káros esélyt is, hogy Önök közül többen kénytelenek lesznek más országba költözni. Míg ellenben, ha egy néhány családot az adófizetés alól felmentünk, nemcsak lehetővé teszszük ezekre nézve a megélhetést, hanem megkedveltetjük velök az új hazát...“ Így neveztetett a gazdag „elszegényedett“ kereskedőnek, a marhakereskedő „barompásztor“-nak. A Vákár (Vacar) család feje nem volt vacar („barompásztor“), hanem marhakereskedő. Az, ki az eredeti latinból fordította ezt az idézetet, nem vette észre, hogy itt Vacar nagy v-vel (V) írva családnév, hanem vacar-nak nézte és „barompásztor“ szóval fordította. Minden „timár“ egy-egy szattyángyárt (pándun) állítottatott fel, melyekben idegen munkások által készítették el a híres kordoványt és szattyánt. Ennyi iparos sem volt a letelepült örmények közt; tálentumos apáink értettek a mesterségek üzéséhez is, de jobbra kereskedők voltak. „Szolga, napszámos, koldus“ nem volt az ősök közt. A szegények, kiknek nem volt veszteni valójuk, a külföldön tovább túrték a nyomasztó helyzet terhét; ellenben a gazdagok közül sokan inkább ott hagyták házaikat, földbirtokaikat, hogy sem megfosztassanak szertartásuktól, nemzetiségüktől, nyelvüktől... és e szabad hazába jöttek. A „szolga, napszámos, koldus“ kenyeret keres és nem lelkesedik az eszményért és nem vágyakodik a szabadság után; ellenben szertartás, nemzetiség, nyelv csak a tanult és vagyonos embernek, ki szellemileg és anyagilag is független — ad vándorbotot kezébe, hogy szabadságot keressen. . .

4. Fejezet. A város által készített első összeírás.

Ezen teljesen megbízható összeírás szerint ezek a családfők laktak Szamosújvárt 1721-ben: Bogdán Gergely, házas (habet domum), kosárkötő; András Kristóf házas, timár (szurubdsi = cerdo); András János házas, timár;

Bogdán Kirilla házas, kereskedő; Ászvádur-nak, a mészárosnak özvegye („Theodati Mészáros vidua“) házas; László Márton házas, kereskedő; László Kristóf házas, szegény; Lukács Miklós házas, kereskedő; Vártán László házas, kereskedő; Zerik (= Bátrin, Dzerig) Gergely házas, kereskedő; Jakab András házas, kereskedő; Hánko (= Hánkovics) Jakab házas, kereskedő; Márko (= Márkovics) Kristóf házas, kereskedő; László Mihály házas, timár; Pap Dávid házas, kereskedő; Ándrus Kristóf házas, kereskedő; Ándrus Márton házas, kereskedő; Ámbrus Mihály házas, kereskedő; Izsák, a timár („Izsák Timár cerdo“) házas; János (Ohán) Miklós házas, timár; Miron Antal házas, timár; Lukács, a mészáros („Lucas Mészáros lanio“) házas; Jakab Kristóf házas, kereskedő; Polák Kristóf házas, lakács; Gorduly János özvegye, házas; László János özvegye, házas; Péter (= Murádin), a csizmadia („Petrus Csizmadia“) házas; Izsák Jakab házas; Árva Péter házas, kereskedő; Miron Kirkosa (= Gergely) házas, kereskedő; Dávid Mihály özvegye, házas; Bogdán Jakab házas, kereskedő; Dregán („Drágus Timár;“ őse timár volt) házas, kereskedő; Simon István özvegye, házas; Mákszim („Mákszin“ = Ángszend, Auxentius, Oxendius) Gergely házas, timár; Kristóf Márton házas, timár; Korbuly Deodatus (Bogdán) házas, kereskedő; Lázár Márton özvegye, házas; Márton, a timár (Martinus Szurubdsi) házas; Katona Jakab házas, kereskedő; István Péter házas, timár; Lukács Márton özvegye, házas; Izsák Lukács házas, kereskedő; Pap Kristóf házas, kereskedő; Bogdán Miklós házas, kereskedő; Szefer András házas, kereskedő; Bogdán Miklós („alter Nicolaus Bogdány“) házas, kereskedő; Kristóf Tódor házas, kereskedő; Lukács János házas, kereskedő; Dzerig Jakab („Senex Jakab“) házas; Salamon Kristóf házas, kereskedő (helyesen: Simon [Simay] Salamon fia Kristóf); Gorove János házas, kereskedő; Izsák Márton házas, kereskedő; Placsintár Theodat (Ászvádur = Bogdán) házas, kereskedő; Pap Miklós házas, kereskedő; Dániel Tódor házas, kereskedő; András Márton házas, kereskedő; János Miklós („Nicolaus János;“ János = Hánko, Hánkovics) házas, kereskedő; Kristóf Lukács házas, timár; János László özvegye; János László házas, kereskedő; András

Tódor házas, kereskedő; Péter Jakab házas, timár; Izsák Jakab özvegye, házas; Zerig János házas, szücs; János Kristóf házas, szegény; Goskár András házas; Márton András („alter Andreas Márton“) házas, kereskedő; Brenzul (= Brendzár) Kristóf házas, kosárkötő; Simeon Tódor („Theodorus Simeon = Simai Tódor) házas, kereskedő; Jeremiás Kristóf házas, kereskedő; Bogdán Márton özvegye, házas, kereskedő; Jeremiás Jakab házas, kereskedő; Bogdán Gergely házas, kereskedő; Bogdán Simon házas, kereskedő; Gergely Tódor házas, szücs; Pap Izsák házas; Kirkos Kristóf házas; Kirkos Tódor házas, kereskedő; Tódor Gergely házas, kereskedő; Krátson (Karátson; a gróf Karátsonyi család őse) Kristóf házas, kereskedő; Gorove Márton házas, kereskedő; Izsák Tódor házas, kereskedő; Salamon Tódor („Theodorus Salamon judex cum fratre:“ Simai Salamon fia Tódor a biró fivével) házas; Miklós Tódor („alter Theod. Miklós“) házas, kereskedő; Jakab Kristóf házas, kereskedő; Zerik Jakab özvegye házas; Lukács István házas, timár; István szücsnek özvegye („consors Stephani Szöcs“) házas; Drágomán Lukács házas, kereskedő; Márko Márton házas; Izsák Ábrahám házas, kereskedő; Gergely Lukács házas, kereskedő; Márton Gergely házas, timár; Bogdán Jeremiás özvegye (consors Jeremiae Bogdány“) házas; Kirilla János házas, kereskedő; Krátson János („Drágics Krátson:“ Drágics¹⁾ = Mègèrdics, Ker. János, Joannes Bapt.) házas, timár; Izsák Kristóf házas, kereskedő; Gergely János házas, timár; Zachariás János házas, timár; Jakab István házas, kereskedő; Bogdán Tódor házas, kereskedő; János Miklós házas; János András; Lukács János házas, kereskedő; Pap Miklós házas, kereskedő; Bároncs Miklós, a másik; Dávid Miklós házas, kereskedő; Miklós (= Nigol) Antal házas; Márko Márton házas; Bogdán Miklós szücs; Bogdán Simon; Izsák Márton házas; Izsák Jakab, Drágics a csizmadia; János Miklós házas, kereskedő; Márko János házas, kereskedő; Szongoth Tódor házas, kereskedő; Pungutz Kristóf özvegye;

¹⁾ Habár Besztercze város átíratában, mit Szamosújvár főbirájához 1724. szept. 24-én intézett, ez olvasható: „Ein Armenier Drigies alias Grigorás“ — mégis a Drágics (Drigics) nem Gergelyt (Grigorás), hanem János-t (Mègèrdics) jelent.

Örmény (Háj) Kristóf; Bábik Gergely özvegye, házas; György, ki nemzetiségre nézve oláh, barompásztor („Georgius oláh pastor pecorum“); Izsák András házas, városzolga („servus oppidi“); Liski Márton; Gergely Lukács csizmadia; Bulbuk Márton házas; Izsák Tódor házas, kereskedő; András Kristóf özvegye; Drágics Tódor házas, kereskedő; Kristóf István özvegye; Jakab János özvegye; Lukács Péter házas, csizmadia; Kirilla Drágics házas, timár; Kristóf Miklós özvegye; Florián Kristóf házas, kereskedő; Drágics Márton házas, kereskedő; Gorove Gergely házas, kereskedő. Ezek új házakat építettek: Lukács Tódor házas, kereskedő; Márton László házas, kereskedő; János Kristóf házas, kereskedő; Gergely István házas, kereskedő; Hosszú Gergely (Ergán) házas, kereskedő; Gergely Lukács házas, kereskedő; András János házas, kereskedő; Romáskán Tódor; Tódor a mészáros („Theodorus Mészáros lano“); Izsák Kristóf, timár; János Tódor timár; Karátson Kristóf timár; Keresztes Miklós városzolga. A papok: Theodorovits Mihály plebános (R[everend.] D[ominus] Pater Michael Theodorovits), Jacobovits Narcissus (praesbiter), Háríb Emanuel, Verzeresk Tódor, Nicolajovits Jakab, Izsák János kántor, Lukács László kántor. Összesen: 156 család.

Ezt az összeírást balról aláírta Gergely Tádé pénztáros (Thadeus Gerger perceptor) és jobbról Salamon Tódor (= Simai Salamon = Simai Tódornak fia Salamon) szamosújvári bíró (Πρόεδρος ἡμετέρας ἀρχαίας ἑβραϊσῆς); Pap-Gergely Alexa szamosújvári esküdt (Ἐπίτροπος ἡμετέρας ἑβραϊσῆς ἑβραϊσῆς); Meghdész-Chén-gánosz Tódor (= Meghdész-Hosszú Tódor = Dániel Tódor) szamosújvári esküdt (Ἐπίτροπος ἡμετέρας ἑβραϊσῆς).

A közlött összeírásból is látszik, hogy legtöbb családnak nem volt vezetékneve, hanem a családfők apáik keresztneveit használták vezetéknev helyett. Így: László Márton = Lászlónak a fia (Lászlófi) Márton, vagy Márton a Lászlóé. Az a hét család, mely az összeírásban Pap név alatt fordul elő, akkor Der, Derder, Dondon, Perint, Der-Kirkorián, Der-Hágop, Der-Ohánnesz stb. neveket viseltek.¹⁾ A letelepült

¹⁾ L. Szongott. A magyar örmény családok genealogiája, 49—50 lap.

családoknak majdnem fele (72) kereskedéshez látott. Ezek a külföldön nem voltak mindnyájan kereskedők: gazdag földbirtokosok, értelmes hivatalnokok . . . voltak, de mivel a városi hivatalnál csak egynehány nyerhetett alkalmazást, földet pedig a magyar törvény értelmében nem vehettek, mert külföldön élvezett „nemesi“ jogaik itt érvényteleneknek tekintettek, — kénytelenek voltak valamihez fogni. A kereskedést úgy is szereti az örmény; örökli a „kereskedelmi szellemet,“ azért kereskedőkké lettek. De nem szereti az ipart. Tudták, hogy őseik Örményországban: Ániban, milyen magas hivatalokat viseltek, mily dúsgazdagok voltak, milyen pazar fényben éltek; azért büszkéek voltak eredetükre — és irtóztak az ipartól. Az a 10 család is, mely mint iparos van az összeírásban feltüntetve, vagy a menekülés alkalmával nem tudta megmenteni ingó vagyonát, vagy a három évig tartott bujdosás alatt lett vagyontalanná, vagy a Beszterczére tört tatárok rabolták el ezeknek is vagyonát. Az iparüzés kisebb tőkét igényel: tehát kénytelen-kelletlen az a kényes kéz, mely az előtt drágaköveket forgatott, pénzt váltott, selymet mért, vagy perzsiai szőnyeget árult, most szerszámot fogott. A mészárosság jól jövedelmezett. A timárok nem tekintették magukat iparosoknak. Ezek kereskedők voltak, a szattyánt, kordovánt, mit az idegen nemzetiségű zsellérek az örmények timárházaiban készítettek, ők adták el a vásárokon. A két szegény családot minden sükséggel a többiek látták el. . .

5. *Fejezet. Főbiránk irata Erdély katonai kormányzójához.*

Derék főbiránk: Jakabfi Kristóf, ki latin nyelvű iratában a *judex primarius* helyett, a *judex regius* (= királyi bíró, mivel biráinkat a magyar királyok nevezték ki. Még mai napság is az állami középiskolák igazgatói élnek ezzel a címmel: „kir[ályi] igazgató“) rövidített alakját használja és csak „regius“-nak nevezi magát, — elpanaszolja a kormányzónak, hogy „a jószágfelügyelő elvitte ugyan — a kormányzó parancsa következtében — a nekünk ajándékozott rétről, a nagyságos várnagy ur lovait és a katonalovakat; de azért nem legelhetnek a mi lovaink, mert azt

az oláhok és Szamosújvár más lakói felszántják. Másodszor (becses tudomására hozzuk azt, hogy) nemcsak a kirendelt mező-őr, hanem a jószágfelügyelő szolgálai is behajtják (rétünkről) lovainkat, teheneinket, borjainkat a kincstári majorba, honnan nagy díj mellett kell kiváltanunk. Sok bajunk van ezekkel. Csak annyi földünk van, mennyin házaink állanak; azért alázattal kérjük Nagyságodat, hogy engedjen a rétből akkora részecskét, mennyi szükséges lovaink éji legeltetésére. . . . A szamosújvári malom roszul örül; azért kénytelenek vagyunk buzánkat és egyéb terményeinket a szilvási malomba vinni; kérjük ezért Nagyságodat, hogy a jószágfelügyelők útján parancsolja meg a malommesternek, hogy szolgáltasson nekünk használható lisztet, különben pusztán marad a malom.“ Az érdekes latin irat szó szerint így hangzik:

Illustrissime Dne Dne nobis gratiosissime!

Litteras nobis nuper transmissas gratiosissimas, magna cum gratiarum actione accepimus, pro qua gratiosa benevolentia gratias agimus, atque nocte dieque inservire Illustrissimo Dno nostro gratiosissimo intendemus. Verum est, juxta mandatum Vestrae Illustritatis Dnus Provisor¹⁾ equos Illustrissimi Dni Commendantis²⁾ et equos militar. eduxit ex prato nobis donato, et nobis pro equis nostris concessit, sed usum melior. nobis iter. acceperunt, in quo campum arant Valachi et allij in Szomosujvar inhabitantes³⁾ ita, ut exiguum locum habemus pro equis nostris; pro secundo non tantum constitutus custos campi, sed etiam Dni

¹⁾ Az a terület, melyen a város épült, a „szamosújvári uradalom“-ból szakítottatott ki; az uradalom többi részében a kincstár jószágfelügyelője (tisztartó = provisor) volt az úr.

²⁾ Várnagy. A magyar nyelvben is sokáig használatos volt ez a kifejezés: „a vár commándansa.“

³⁾ Az itt említett lakosok „Kandia“ város-részben és a „Major-sor“-on laktak; ezek a részek a várral együtt képezték akkor Szamosújvárt (a Várt). A város, melyben akkor csak örmény lakott, „Örményváros“ (Armenopolis) nevet viselt; de a vár nevéből néha-néha Szamosújvárnak is neveztetett. Így használja a jelen okiratban is a főbíró a „Szamosújvár“ nevezetet.

Provisoris servi fiscales nobis equos, boves, vitulos intro pellunt in villam fiscalem, ubi magno praecio debemus redimere ab illis et habemus multas molestias cum illis, nihil vero habemus aliud, quam ubi Domui nostri stant, ideo humilliter rogamus Illustritatem Vestram, concedat nobis aliquam particulam campi, quo possimus etiam pro equis nostris parvum graminis adferre tempore necessitatis nocturno, — quod vero concernit molendin. Szomos-Ujvariensem male ex parte nobis molant, totum triticum, et alia naturalia in usum bonum habere non possumus, et sic coacti sumus in molendinum Szylvasiensem triticum et alia naturalia transportare . . . oramus igitur Vestram Illustritatem demandet Dnis Provisoribus, ut Dnus Molae magister melius intendat cum suis servis inservire et nobis farinam utilem administrare, alioquin molendinum in desertum evadet. Deo commendamus Illustritatem Vestram et permanebimus

Illustritatis Vestrae

Servi obligatissimi

Jacobus Regius Companiae Armenor.
caeterique fratres.

Szomosújvár

die 28 Junij 1714

(L. Vár. lev. „Örmény prot.“ I. kötet 4 lap).

6. Fejezet. Az ellenség pusztító keze.

Őseink Krimből főleg azért jöttek ki, hogy kikerüljék a tatárok berontását. . . És ime a tatárnak hosszú keze fellelt minket még e hazában is:

1721. júl. 14-én felmegy Chuthinczhi Jakab a szamosújvári tanácsházhoz és panaszt emel kereskedőtársa: Szefer ellen, hogy ez nem akar számolni azon gerendák árával, melyek Radnán voltak. Mire Szefer: „A tatárok idejében a fenyőgerendák — elégték.“ (Thátrin zsámánágén drániczánérén erilin. L. Vár. lev. „Örmény prot.“ I. köt. 158 lap).

7. Fejezet. Szamosújvár kiváltságot nyer.

Szamosújvár 1726. okt. 27-én szabad kir. kiváltságot kapott, mondja Kövári. (L. Erdély történelme, VI. köt. 100 lap).

A levél, melylyel egyik jóakarónk ezen igen örvendetes hírt a város tudomására hozta, így hangzik: „Ajánlom kegyelmeiteknek szolgálatomat. Isten minden jokkal megáldgya kegyelmeiteket kívánom.

Már annyi üdö és difficultásak után végben menvén Isten kegyelmességéből Felséges urunk benignitásából a kegyelmeitek stabilitása, a kegyelmes Diplomát tiszteletes tudós Pater Minas (Theodorovics Mihály esperes-plebános) Uram eö kegyelme viszi magával, ki is szívesen, hathatósan és szorgalmasan fáradozott és munkálkodott kegyelmeitek mellett, mint érdemes személy. Hogy hamarság végben nem ment, azt csudálni nem kell, mivel ilyen ujj és nem kicsiny dolog és annyi difficultások alá levö üdö haladék nélkül nem lehetett; de már nagy és böcsüs állapotot obtineált kegyelmeitek eö Felsége gratiájából, melyért is örökké való fidelitással és devotioval tartozik kegyelmeitek, ugy maradéki is tartoznak eö Felségéhez. Hogy pedig én is tisztetem szerint szolgálhattam kegyelmeiteknek, — szerencsémnek tartom; továbbra is, ha mikben szolgálhatok, el nem mulasztom. Ajánlom ezel Istennek oltalmában kegyelmeiteket és maradok Kegyelmeitek Viennae 10-a 9bris 1726 szolgálni kész jóakarója B. kászoni Bornemisza János.“ Külsö czím: „Böcsülletes örményvárosi Biro Uramnak — Örmény-Város.“

8. Fejezet. Elsö nagy égés.¹⁾

Alig épült fel a város, már is annak ház-sorai között nagy tüzvész pusztított 1728. júl. 20-án. Abból a czélből, hogy hivatalosan is megállapítsák azt, hogy hány ház égett el, összeírást eszközöltek. A kinek neve mellé mit se tettem, kikerülte a szerencsétlenséget; ellenben a lángok martaléka lett annak háza, kinek neve mellé irtam az „elégett“ szót. „Conscriptio Nationis Armenae in fundo fiscali Szamosujvár habitantium: Bogdán Gergely elégett; Mihály, a timár

¹⁾ Azért használom az „elsö“ jelzöt, mert még pusztított a e város falai között nagy tüzvész. A „második nagy égés“ 1854-ben volt. (L. Szongott, „Szamosujvár a magyar-örmény metropolisz“ 127 lap. 33. Tüzvész).

elégett; Kopár Kristóf tímár, elégett; Romáskán Gergely, elégett; Csercser János; Snkovics (Szenkovics) András, elégett (égés után beállott katonának); Bogdány Kirilla (Cziril), Harmat Kristóf, Bogdány Márton, Márko Márton kereskedő, elégett; Miklós Antal, elégett; Dávid Miklós özvegye; Bároncs Miklós, Pap Miklós kereskedő; László Máte kereskedő; Násztur özvegye, László Miklós kereskedő, László Márton, Zerich Gergely kereskedő, Jakab András özvegye, Hankovics Jakab kereskedő, Márko Márton kereskedő, László Mihály, Pap Dávid kereskedő, Pap László kereskedő; Drágumán Miklós kereskedő, Baczas (Beczás) Miklós kereskedő, Ámbros Mihály kereskedő, Dániel Tódor bíró; Izsák, a tímár; Miklós János, Miron Antal, mészáros; Mészáros Lukács (= Lukács, a mészáros), Kristóf Jakab, Lukács János kereskedő, Mihály János, Kirkos (Kirkosá) Tódor kereskedő, Szefer András kereskedő; Bogdány özvegye, Timár Flora (= Flora, a tímár), Pap Kristóf, Baczás Izsák kereskedő, Polyák Kristóf takács, Korbul János özvegye, Lázár János, Goskár Péter, Jakab Izsák, Árva Péter kereskedő, Miron Kirkos (Gergely) kereskedő, Dávid Mihály, Bogdány Jakab; Drágics, a tímár; Simon István özvegye, Mákszin (Maxim) Gergely tímár, Kristóf Márton özvegye, Korbul Bogdán kereskedő; Lázár Miklós fia, kereskedő; Timár Márton (= Márton, a tímár), Timár János (János, a tímár); Péter István, tímár; Lukács Márton özvegye; Szöcs András (András, a szöcs); Lukács Izsák tímár, Haraga János, Zerich János mészáros, Katona Péter, Hácsko városi vendéglős, András Márton; a városi fogadó; Brenzul János csizmadia; Tódor Simon, Jeremiás Kristóf, Jeremiás Jakab özvegye, Bogdány Márton özvegye, Bogdány Gergely, Bogdány Simon kereskedő, Gergely Tódor mészáros, Tódor Miklós, Pap Izsák kereskedő, Kirkos Kristóf, Tódor Gergely kereskedő, Bogdány Kirkos (Gergely) kereskedő, Krácson (Karácson) Kristóf kereskedő, Gorove Márton kereskedő, Jakab pap (Der-Hágop = R. Pater Jacobus), Tódor András, Szaruka (Szarukán) János kereskedő, Brassai (Brásovczhi) Miklós, Tódor pap (Theodorovics = Der-Toder, R. Pater Thodor), Kovács Jakab kereskedő, Ászlán Flora kereskedő, Gorove Márton, András

Márton, Mondru (Mëndrul) Tódor, Placsintár Lukács kereskedő, Mánya (= Emanuel, Mánug, Voith) Izsák kereskedő, Gorove János kereskedő, Salamon Kristóf kereskedő.

Kisebb közlemények.

A pápa beszéde a szent kollegiumhoz. A pápa közelebről a szent kollegiumot fogadta, — melynek legöregebb tagja üdvözölte a papát fölgyógyulása és koronázásának évfordulója alkalmából. A pápa, miután hálát adott Istennek fölgyógyulásáért, a következőket mondta: Gondolatainkat olyan esemény foglalkoztatja, a melyet régóta óhajtottunk s a mely vigasztaló fényt vet a tünő századra, t. i. azzal, hogy a fegyverek jármát könnyebbé és kevésbé véressé alakítsuk. Olyan föladat ez, a mely annak, a ki kezébe vette az inieziatívát, dicsőséget szerez a civilizáczió történetében. Adja Isten, hogy ez az első lépés arra vezessen, hogy megkíséreljék, miként lehet a nemzetek között tisztán erkölcsi erővel és a meggyőződés hatalmával viszályokat megszüntetni. Az egyház, mint a nemzetek anyja és az erőszak ellensége, semmit sem óhajt olyan nagyon, mint azt, hogy hagyják meg a szabadságot akcziója végrehajtására. Valahányszor súlyos esetekben közvetlenül beavatkozott, mindig a közjót biztosította. A pápák gyakran vetettek véget sanyargatásoknak s háborúknak és fegyverszüneteket, egyezményeket és békeszerződéseket hoztak létre. A pápai tekintély nélkül, a mely az elbizakodásnak korlátokat szab és a józan észnek győzelmet szerez az erőszak ellenében, — elpusztult volna a civilizáczió! A pápa azzal fejezte be beszédét, hogy a civilizácziót kivonni az egyház tanainak befolyása alól, hiábavaló kísérlet volna!

Deák Ferencz utolsó gyóntatója: Rónay Jáczi püspök, a forradalom leveretése után, Nádudvarra menekült, hol hosszas ideig volt elrejte Lukács Ignácnál; ki 1872 évben, mint a nádudvari kerület országgyűlési képviselője halt meg. Minthogy azonban a bujdosó Rónay holléte erélyesen nyomoztatott, s már a háziak sorsa is kockán forgott, — kik őt a Lórépusztai tanyán sokáig rejtegették, egy odavaló örmény birtokos: Dregán Gergely (ki 1880-ban halt meg) ajánlkozott, hogy Rónayt megmenti. Lukács György, volt belügyministeri államtitkár tanácsára Rónay parasztruhába öltözött, — s a Dregán kocsisaként sikerült megszöknie. Így menekült meg Rónay, hogy idővel még püspök, Rudolf trónörökös történettanára, s a haza bölcsének: Deáknak az örök életre előkészítő lelki atyja lehessen!

A kolozsvári egyetem bölcsélet, nyelv- és történettudományi fakultásában, a közzétett tanulmányi, illetve előadási beosztás

rendjén, „Erdély ethnografiája“ (II. A csángók néprajza) című előadási ciklussal találkozunk, a mely Dr. Herrmann Antal egyetemi magántanár, lapunk dolgozótársa részéről van hirdetve. Bár nem tudjuk, de aligha nem alaposan sejtjük, hogy e ciklus további folyamataiban a nevezett tanár úr, (ki sok jelét adta érdeklődésének, az erdély-részi örménység közviszonyainak megfigyelése iránt), népünk rendszeres ismertetésére, s a magyar-örmény néprajzi viszonyok szakszerű fejtegetésére is alkalmat vesz magának, — bővebben kiterjeszkedni!

Irodalom és művészet.

A román királyné ajándéka. A bukaresti Athenaeumban a napokban állították közszemlére Erzsébet román királyné művészi becsű emléktárgyát, melylyel a „Curtea de Argesi“ püspöki templomot ajándékozta meg. A gazdagon illusztrált evangéliumkönyvet maga a fejedelemasszony írta és közel hat évig dolgozott rajta. A könyvnek minden egyes pergamenlapját finom kidolgozású ezüstkeretbe foglalta és pompás díszítésű állványon fogja a püspöknek felajánlani. Az állvány felső lapjának négy sarkában csinos kivitelű drágakövel ékesített lámpácskák csüngnek, oldalán pedig a következő felírás olvasható: „A Curtea de Argesi püspöki templom buzgó és ájtatos alapítójával szívben és lélekben egyesülve írta Erzsébet, Románia királyasszonya hat éven át (1886—1892) ezt a szent és isteni evangéliumot s ajándékozta oda szeretett leánya Mária hercegnő emlékére.“ Ez az ajándéktárgy minket annyiban érdekel, hogy ezt a párját ritkító templomot, mely Romániának büszkeségét képezi, — örmények építették. Az egész kolónia örmény volt; a templomban még mai napság is ott díszelg az örmény felírás. Miután pedig Romania tudós királynéja „a templom buzgó és ájtatos alapítójával egyesül szívben és lélekben,“ következik, hogy Arges volt örmény város elhunyt örményeivel egyesül.

Örmény nyelv a párizsi egyetemen. Köztudomású dolog az, hogy az örmény nyelvnek és irodalomnak a párizsi egyetemen állandó tanszéke van. Előadó a híres francia armenista: M. A. Carrière; előadása a legújabbban megjelent almanachban a következőkép van hirdetve: Cours D'armenien. — M. A. Carrière, professeur, les mardis, jeudis et vendredis, à quatre heures. — *n.*

Közgazdasági élet.

Magyar keleti akadémia. A közoktatásügyi tárca költségvetésének tárgyalásánál Wlassits kultuszminiszter kislátásba helyezte, a kereskedelmi akadémia „keleti tanfolyam“-ának megszüntetése mellett, egy önálló „Keleti Akadémia“ felállítását. Ennek kapcsán fölemlítjük, hogy Hegedüs kereske-

delmi miniszter a török fővárosban járt, Magyarország és a keleti népek kölcsönös kereskedelmi érintkezésének lehető kilátásait tanulmányozni.

Mi ujság az örmény világban?

Krimian körleveléből. A kátholikosz a Perzsiában és Indiában lakó örmények püspökévé Derunián Malakhiászt nevezte ki. Ebből az alkalomból körlevelet intézett a Teherán-, Ispahan-, Csugha-, Kalkutta-, Madras-, Csávában... lakó örményekhez. Ezen szép körlevél végszavai ezek: „Áldjon meg titeket az Úr Isten és minden munkátokat; áldja meg országátokat, lakásaitokat, családjaitokat... Adjon Isten a világnak békét, távolítsa el a betegséget, adjon a földnek termést, fiaioknak és leányaitoknak kegyelmet és bölcseséget, a betegeknek egészséget, a szomorúaknak örömet, a szegényeknek könyörületet sziveket, a bűnösöknek megtérést és halottaitoknak a mennyországban nyugodalmat.“

Örmény naptár 1899-re. Ez az ötödik éve annak, hogy Pápázián Leont nevű pap, ki Romania Galacz nevű városában lakik, örmény-román képes naptárt szerkeszt bő tartalommal. Ez a 310 lapra terjedő mű a naptári részen kívül közöl költeményeket, erkölcsi mondásokat és egyéb hasznos tudnivalókat; 25 kép van benne. A füzött példány ára 1 franc, a kötött példányt 1 franc és 50 szánthimért adja. Czim: Rev. Leon Papazian Prêtre de l'église arménienne (Rumanie) Galatz.

Örmény műkedvelők Kalkutában. Az indiai örmények közül egy jóra való műkedvelő-társaság alakult Kalkutában, mely koronként örmény darabokat fog játszani — örmény nyelven. Jánúár 28-án lépett fel először ez a társaság: „Nagy-Nerszesz“ című szomorújátékot adták; sokan nézték, szép jövedelem volt. Az „Indian Daily News“ című lap részletesen szól erről az előadásról; a szereplőkről nemcsak dicsérőleg emlékszik meg, hanem Örményország egyik büszkeségének: Nagy-Nerszesznek életrajzát is közli.

Örmény emlékek Indiában. Szethián Meszrob, ki angolul irt érdekes munkáját („Az indiai örmények története“) most adja ki örményül is, — nemsokára kiadja a régi indiai örmények emlékeit: azt a sok feliratot, melyek Kalkutában, Csizra-, Szejdapat-, Takha-, Akra-, Szura-, Madras-, Bombayban és India más kereskedővárosai temetőiben vannak. Ezekben a helységekből századokkal ezelőtt gazdag örmény kolóniák léteztek....

Felölös szerkesztő és kiadó-tulajdonos: SZONGOTT KRISTÓF.

Szamosújvárt, Todorán Endre „Aurora“ könyvnyomdája.
